# *A mezőgazdasági üzem fogalmának agrárjogi értelmezése*

**Orlovits Zsolt**

**Kulcsszavak: agrárüzem, dologösszesség, vagyoni értékű jogok, üzemszabályozás, szervezeti formák.**

## ÖSSZEFOGLALÓ MEGÁLLAPÍTÁSOK, KÖVETKEZETÉSEK, JAVASLATOK

**Az agrárüzem definiálása nemcsak a közgazdaságtan, hanem az agrárjog szempontjából is számos problémát vet fel. Szakmai körökben keveredik a mezőgazdasági üzem dologösszességkénti, illetve szervezeti forma szerinti megkülönböztetése. Az uniós jog ezzel szemben a mezőgazdasági üzemet önálló jogi kategóriának tekinti és épít arra, hogy a tagországok egységes üzemszabályozási törvényben állapítják meg a nemzeti agrárüzemek működtetésének jogi-közigazgatási kereteit. Ez a feltételezés azonban csak az Európai Unió nyugat-európai tagállamaira igaz. Bár egyes üzemszabályozási elemek a magyar jogban is megtalálhatók, azok nem az agrárüzemre mint absztrakt jogi kategóriára, hanem a mezőgazdasági vállalkozások egyes konkrét szervezeti formáira vonatkoznak. Hatályos agrárjogi szabályozásunknak további sajátossága, hogy az egyes speciális agrárüzemi szervezeti formák sem egységes keretjogszabályban, hanem esetlegesen, az adott időpontban és politikai erőtérben érvényesülő jogalkotói szándék alapján jelennek meg.**

## BEVEZETÉS

A **gazdálkodás** folyóirat 2008. évi 2. számának Vita rovatában *Takácsné György Katalin* és *Székely Csaba* tollából cikk jelent meg a mezőgazdasági üzem fogalmának közgazdasági értelmezéséről. (11) Jelen írás célja az ott felvázolt fogalmi-értelmezési keret agrárjogi szempontból történő kibővítése.

## AZ AGRÁRÜZEM MINT DOLOGÖSSZESSÉG

Az agrárüzem gazdasági értelemben az a *gazdasági és műszaki egység*, amelynek keretében mezőgazdasági termelő tevékenység folyik. Jogi értelemben ez a termelő egység a *dologösszesség* fogalmával azonosítható. (13) Általánosságban az *üzem* mint dologösszesség több különálló, de *egy közös gazdasági cél* szolgálatára rendelt, különböző fajtájú dolgok *forgalmi egységként* való összefogását jelenti. Ennek megfelelően a mezőgazdasági üzem is egy *speciális dologkapcsolatnak* tekinthető. Egy főtevékenységként növénytermeléssel foglalkozó agrárüzem esetében például fődolognak a *föld* minősül, amihez különböző erősséggel számos mellékdolog kötődik. A földhöz *alkotórészként* (növedékként) kapcsolódnak a rajta emelt gazdasági épületek, egyes fix bekötésű berendezések (pl. alagcsövek), az ültetvények és a lábon álló termés is. Mindezek olyan erősséggel kötődnek a földhöz, hogy szétválasztásukkal elpusztulnának, illetőleg értékük vagy használhatóságuk számottevően csökkenne. Kevésbé szoros, ún. *tartozéki* kapcsolatban állnak a földdel az üzemben használt mezőgazdasági gépek, felszerelések, készletek, valamint az állatállomány. (2) A bírósági gyakorlatban tar-

tozéknak minősülnek egyes *mobil mezőgazdasági építmények* is (pl. pajta, szerszámoskamra), amennyiben azok nem rendelkeznek épített alappal, azaz a föld megbontása nélkül szétszerelhetőek.

Az egyes dolgok alkatrészi, illetve tartozéki minősítése a *termelőeszközökkel való rendelkezés* kapcsán kiemelt jelentőségű. Míg egy termőföld *adásvétele* esetében a tulajdonjog az alkotórészekre (növedékekre) automatikusan kiterjed, a tartozékok tulajdonjogának átengedéséről a szerződésben külön megállapodás köthető. Kétség esetén, illetve eltérő megállapodás hiányában azonban a tulajdonjog kiterjed a tartozékokra is.

A hazai szabályozás alapján az *agrárüzem egészével való rendelkezés* csak akkor lehetséges, ha az valamilyen jogilag definiált, a tagoktól elkülönült vagyonnal rendelkező *vállalkozási formában* (pl. bt.-ként, kft.-ként) működik. Egyéb esetekben az agrárüzem egyes alkotórészei – akár ingó, akár ingatlan, akár vagyoni értékű jogról van is szó – csak *külön-külön nevesítve* lehetnek szerződés tárgyai. A családi gazdaságként vagy őstermelői formában működtetett üzemet *mint egészet* tehát nem lehet eladni vagy haszonbérbe adni, annak *önállóan forgalomképes vagyonelemeit* viszont igen. Speciális szabályok vonatkoznak a hazai jogi szabályozásban az *agrárüzem mint hagyaték* öröklésére. A Polgári Törvénykönyv (Ptk.) ugyanis kimondja, hogy a hagyatékból a mezőgazdasági termelés célját szolgáló föld, a hozzá tartozó berendezések, felszerelési tárgyak, állatállomány és munkaeszközök *együttese* az örökös részéről külön is visszautasítható, amennyiben nem foglalkozik hivatásszerűen mezőgazdasági termeléssel. A Ptk. tehát kizárólag az öröklési jogviszonyokra nézve definiálja az agrárüzemet dologösszességként.

Az agrárüzem, vagy annak egy része nem kell, hogy feltétlenül az *üzem tulajdonosának* használatában álljon, az részben vagy egészben a fentiekben leírtak szerint – *például haszonbérlet útján* – egy másik üzem részeként is hasznosítható. Ez az oka annak, hogy egy mezőgazdasági üzem *birtoklása* nem jelenti automatikusan annak *tulajdonlását* is, vagyis egy mezőgazdasági birtok adott esetben nagyobb üzemi méretet jelenthet, mint a mezőgazdasági termelő tulajdonában lévő termelőeszközök összessége.

## AZ AGRÁRÜZEM FOGALMA AZ UNIÓS JOGBAN

Az uniós jog az *agrárüzemet* tekinti a forgalom és a szabályozás tárgyának, ugyanakkor szakít az agrárüzem puszta dologösszességen alapuló értelmezésével, és a mezőgazdasági üzem definíciójának fogalmi elemévé teszi a *mezőgazdasági termelőt*, valamint közvetett módon a *mezőgazdasági tevékenységnek* minősülő termelési folyamatok körét is. Az 1782/2003 EK rendelet fentiek alapján a mezőgazdasági üzemet az adott mezőgazdasági termelő által vezetett és ugyanazon tagállam területén található termelőegységek összességeként értelmezi. A rendelet mezőgazdasági termelőnek minősíti az olyan természetes vagy jogi személyeket, illetve ezek csoportjait – *a nemzeti jog szerinti jogállásukra tekintet nélkül* –, akiknek, illetve amelyeknek mezőgazdasági üzeme a Közösség valamely tagállamának területén található, valamint mezőgazdasági tevékenységet folytatnak. Mezőgazdasági tevékenységnek tekintendő a mezőgazdasági termékek termelése, tenyésztése vagy művelése, ideértve a betakarítást, a fejést, az állattenyésztést és a mezőgazdasági célból történő állattartást, valamint a mezőgazdasági földterületek jó mezőgazdasági és ökológiai állapotának fenntartását.

Az Európai Unió jogi szabályozásában tehát a mezőgazdasági üzem fogalmát a következő konjunktív tényezők fogják át

– mezőgazdasági termelőegységek összessége;

– mezőgazdasági termelő által megvalósított egységes üzemvetés;

– mezőgazdasági termék-előállítás.

A felsorolt tényezők közül a *mezőgazdasági termelőegységek köre* külön figyelmet érdemel. Az agrárüzem korábbi, az 571/1988 EGK rendelet szerinti definíciójában ugyanis e fogalmi elem helyett a „*műszaki-gazdasági egység*" kifejezés szerepelt. A definíció megváltoztatásának legfőbb oka egy új termelési tényezőnek, nevezetesen a korlátozott forgalomképességgel rendelkező *mezőgazdasági vagyoni értékű jogoknak* az uniós szabályozásban való megjelenése. (5)

A mezőgazdasági vagyoni értékű jogok alaptípusai a következők

a) a mezőgazdasági termelőknek a *művelt földterület nagysága alapján* kiosztott támogatási jogosultság;

b) az *anyajuhra, anyakecskére és anyatehénre* vonatkozó támogatási jogosultság;

c) a tej- és tejtermékágazat szereplői számára meghatározott egyéni referenciamennyiség (*tejkvóta*);

d) a szőlőművelés esetében megszerzett *új telepítési jog és újratelepítési jog*; valamint

e) egyéb, jogszabályban mezőgazdasági vagyoni értékű jognak minősített jog (ilyen pl. a vadászati jog és a halászati jog).

Az EU tagállamainak nemzeti szabályozása nem egységes annak megítélésében, hogy a vagyoni értékű jogok dolognak minősülnek-e, azaz *az üzem mint dologösszesség* részét képezik-e, vagy sem. Az angolszász *common law* alapján például az „*ownership*" és „*property*" kifejezés nem szinonim fogalmak, az utóbbiba ugyanis ingatlanok esetében nemcsak az épületeket és a földet, hanem az ezekhez tartozó különböző jogosultságokat is beleértik. (7) Az osztrák polgári törvénykönyv (ABGB) pedig jogi értelemben dolognak tekinti mindazt, ami a személyektől különbözik és az ember hasznát szolgálja, elismeri tehát a *testetlen dolgok*, vagyis a különböző jogosultságok dologi mivoltát is. (4) A magyar jogirodalom képviselőit is foglalkoztatta ez a probléma. *Szladits Károly* például egy 1933-as művében közvetlenül a dologi jogi fejezetet követően tárgyalja az *eszmei javak* körét, melyekre nézve a törvény az arra jogosultnak *a tulajdonhoz hasonló, kizárólagos hatalmat* biztosít, ebben az értelemben tehát elismeri az eszmei tulajdon létezését. (10) Ugyanakkor a mai napig is következetes a magyar tételes jogi szabályozás abban, hogy *dolognak csak a birtokba vehető testi tárgyakat tekinti*.

Az 1782/2003 EK rendelet értelmében a hazánkban várhatóan 2009-től bevezetésre kerülő összevont gazdaságtámogatási rendszer (SPS) alapján járó támogatási jogosultságokat a mezőgazdasági üzem szintjén kell megállapítani, és *a teljes támogatási összeget, amelyre egy adott mezőgazdasági üzem jogosult*, a támogatható hektárszám alapján részekre kell felosztani a támogatási jogok átruházásának megkönnyítése érdekében. Fentiek alapján az agrárüzem dologösszességként történő jogi definiálása felülvizsgálatra szorul, hiszen a mezőgazdasági üzemnek részét képezik a magyar jog szerint dolognak nem minősülő vagyoni értékű jogok is. Helyesebb tehát az agrárüzemet egy *speciális vagyonösszességnek* tekinteni.

Ahhoz, hogy az agrárüzem a fent idézett EK rendelet alapján mezőgazdasági támogatásokra is jogosulttá váljon, további fontos kritérium, hogy nyilvántartásba vegyék, azaz rendelkezzen *regisztrációs számmal*. Ez teremt kapcsolatot ugyanis a mezőgazdasági üzem részét képező termelési tényezők (föld, állatállomány, támogatási jogosultság) és az Integrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszer (IIER) között. *Igazgatási szempontból tehát az agrárüzem fogalmi kritériuma a regisztrációs szám megléte is*. Ha az agrárüzem *magánszemély* mezőgazdasági termelőé, egy

üzemnek minősül az adott regisztrációs számon bejelentett összes erőforrás, *függetlenül attól*, hogy azt hány termelőegységben működteti, illetve azok (pl. több tagban lévő termőföld esetén) mennyiben vannak fizikai kapcsolatban egymással.

Más a helyzet, ha egy termelő személy tulajdonában (résztulajdonában) *több, önálló gazdasági társaságként* működő mezőgazdasági üzem található. Mivel a gazdasági társaságok önálló jogi személyiséggel vagy jogalanyisággal rendelkeznek, így mindegyiknek külön adószáma és külön regisztrációs száma is van, tehát ezeket a gazdasági társaságokat – függetlenül a tulajdonosi körben meglévő átfedésektől – különálló mezőgazdasági üzemnek kell tekinteni. Ennek azért van különös jelentősége, mert ha a termelő nem tartja be az EU ún. kölcsönös megfeleltetési előírásait (környezetvédelmi, állat- és növény-egészségügyi rendelkezéseket), az emiatt kiszabott *szankciót az üzemi szinten járó összes támogatás meghatározott százalékában* kell megállapítani. (6) A gazdálkodással kapcsolatos *egyéb kérdésekben* (pl. a kereszttulajdonlás miatt a számviteli törvény szerint konszolidált beszámolóra kötelezett szervezetekre vonatkozóan) már az ún. *kapcsolódó vállalkozás* szabályait kell alkalmazni, vagyis a több regisztrált mezőgazdasági üzemben is tulajdoni részesedéssel rendelkezők a támogatási jogosultsággal közvetlenül össze nem függő jogok és kötelezettségek számítása szempontjából már egy szervezetnek minősülhetnek.

## AZ AGRÁRÜZEM MINT ÖNÁLLÓ JOGI KATEGÓRIA

A nyugat-európai államok többsége a mezőgazdasági üzemet – annak konkrét szervezeti formájától függetlenül – *önálló jogi kategóriának* tekinti és *egységes üzemszabályozási törvény* keretében határozza meg működtetésének kereteit. (9) Az egyes uniós tagországok üzemszabályozási törvényeiben megjelenő, az agrárüzemre vonatkozó, és ezen belül is kiemelten a földbirtok-politikát szolgáló jogi eszközök céljuk alapján a következők szerint csoportosíthatók.

a) *Tulajdonszerzési korlátozások. A földspekuláció és a nagybirtokok kialakulásának megakadályozására irányul*

- a termőföld adásvételi szerződés érvényességének hatósági jóváhagyáshoz kötése;
- a megszerezhető ingatlantulajdon mértékének korlátozása (maximálása);
- az állami földalapkezelő szervezet számára elővásárlási jog biztosítása;
- a nem mezőgazdasággal foglalkozók és a nem helyi lakosok termőföld-szerzésének korlátozása (pl. kisajátítás előtt álló földek spekulatív felvásárlásának akadályozása).

b) *Az agrárüzem alapításának és racionális működtetésének elősegítése céljából*

- az életképes üzem kritériumainak meghatározása (pl. üzemminimum);
- a tulajdonként és egyéb jogcímen birtokolható összes földterület nagyságának korlátozása (üzemmaximum);
- kötelező és támogatott birtokrendezés, földcsere, illetve tagosítás (a szétszórt birtoktestek összevonása hatósági eszközökkel, illetve a szomszéd földtulajdonos elővásárlási, előhaszonbérleti jogának biztosításával);
- az agrárüzem alapítójára vonatkozó közigazgatási előírások (pl. szakismeret, helyben lakás).

c) *A föld tulajdonosával szemben az agrárüzemet ténylegesen működtető haszonbérlő fokozott védelmét valósítja meg*

- a bérleti idő minimális és maximális időtartamának megállapítása;
- a bérleti díj mértékének szabályozása; megújítási jog, melynek értelmében a bérlő haszonbérleti jogviszonya a szerződés lejártakor meghatározott esetekben

automatikusan meghosszabbodik a minimális bérleti időtartammal;

- a volt haszonbérlő előhaszonbérleti joga, amennyiben a tulajdonos a földterületét ismételten bérlet formájában kívánja hasznosítani;
- a haszonbérleti szerződés tulajdonos által történő felmondásának korlátozása (pl. a tulajdonos csak akkor veheti vissza a bérleti jogviszony megszűnésekor az ingatlant, ha azon a továbbiakban saját maga vagy közvetlen hozzátartozója kíván mezőgazdasági termelést végezni);
- felmondás esetén a bérlő beruházásaiért kártalanítás előírása a bérbeadó részéről.

d) *Az agrárüzemi hagyaték egyben tartása érdekében*

- a termőfölddel jellemzően egy, az agrárüzem vezetésére legalkalmasabb örökös kerül kijelölésre, aki vagy kártalanítja a többi örököst, vagy bérleti díjat fizet nekik;
- a legtöbb országban a haszonbérleti jog is örökölhető.

Természetesen a fentiekben felsorolt szabályozási eszközök csak vázlatos és korántsem teljes katalógusát adják az állam beavatkozási lehetőségeinek, melyek közül az adott ország saját birtokpolitikai célkitűzései alapján szabadon válogathat. A felsoroltak közül egyes elemek a magyar jogi szabályozásban is megtalálhatók, de *nem az agrárüzemre mint absztrakt jogi kategóriára, hanem a mezőgazdasági vállalkozások egyes konkrét szervezeti formáira vonatkoztatva*.

Az agrárüzem mint szervezeti forma

Az *agrárüzem* fogalmának magyar jog szerinti értelmezését jelentősen megnehezíti, hogy azt a hazai szabályozás nem tekinti önálló jogi kategóriának. A szabályozás tárgyaként ehelyett gyakran az *üzem vezetője* (a családi gazdálkodó vagy az őstermelő), illetve az üzem jogi keretét tükröző *gazdálkodó szervezeti forma* (egyéni vállalkozó, gazdasági társaság vagy szövetkezet) jelenik meg. Ennek köszönhetően a magyar agrárüzemi szabályozás jelenleg meglehetősen kazuisztikus képet mutat, az egyes jogintézmények esetlegesen és ott jelennek meg, ahol és amikor a jogalkotó éppen indokoltnak tartotta egy új forma létrehozását. Így az *őstermelő* és a *mezőgazdasági kistermelő* – mint elsődlegesen *adójogi* kategória – a személyi jövedelemadóról szóló törvényben, a *családi gazdaság,* illetve *gazdálkodó* – mint termőföld elővásárlására jogosult személy – pedig a termőföldről szóló törvényben nyert szabályozást. Külön törvény nevesíti az *erdőbirtokossági társulatot*, valamint a nem kizárólag mezőgazdasági tevékenység folytatására létesíthető egyéb szervezeti formákat is.

Az agrárüzemek kategorizálására számos kutató vállalkozott már. *Közgazdasági szempontból* az életképességük (12), illetve területnagyságuk (3) alapján sorolták csoportokba a mezőgazdasági üzemeket. Ez utóbbiak azonban a műszaki fejlődés, illetve az agrártermékek napjainkban tapasztalható hullámzó jövedelmezősége miatt nem bizonyultak tartós csoportképző tényezőnek. Az *életképesség* mint agrárüzemi kritérium a magyar jogi szabályozásban jellemzően csak *közvetett módon* jelenik meg. Hazánkban nincs az agrárüzemre nézve *birtokminimum* kikötés, ugyanakkor egyes *agrártámogatások igénylési feltétele* meghatározott minimális üzemméret elérése. Egy esetben azonban a magyar jogi szabályozás is életképességhez köti a gazdálkodás folytatását, mégpedig az *erdőbirtokossági társulat mint kényszertársulás* esetében. Ennek alapítása ugyanis kötelező mindazon magánszemély erdőtulajdonosok számára, akiknek a tulajdonát képező erdőterület nagysága, az ezeken belüli osztatlan közös tulajdoni hányadok, illetve az erdő fekvése az *önálló, szakszerű és hosszú távon fenntartható*, ún. tartamos gazdálkodás lehetőségét kizárja. Az erdésze-

ti hatóság törvény felhatalmazása alapján jogosult határozatban előírni a természetben összefüggő erdőterületre, hogy azon csak társult erdőgazdálkodási tevékenység folytatható.

Az agrárüzemek szervezeti forma szerinti csoportosítása szempontjából *Wilhelm Roscher* 1859-ben publikált kategóriatana kínál jogi szempontból értelmezhető alapot. Álláspontja szerint *nagyüzemnek* az a gazdaság nevezhető, mely a mezőgazdasági tevékenységet végzőktől *elkülönült irányító szervvel* rendelkezik, vagyis jogi kifejezéssel élve ún. *tőkeegyesítő gazdálkodó szervezet*. Ahhoz ugyanis, hogy egy agrárüzem hatékony működtetéséhez külön irányító testületre legyen szükség, annak az adott korra, technikai és gazdálkodási színvonalra jellemző, *megfelelő méretkategóriával* is rendelkeznie kell mind input-, mind pedig outputoldalon. *Középbirtoknak* nevezi azokat az üzemeket, ahol az irányító és termelő tevékenység a személyek között szervezetileg már nem különül el élesen (*személyegyesítő gazdálkodó szervezet*). Végül *kisbirtoknak* nevezi a *külön gazdasági szervezeti formát nem igénylő* mezőgazdasági üzemeket (napjaink jogi szóhasználatával élve az őstermelőket és családi gazdálkodókat). (8)

Ezen a ponton érdemes kiemelni azt is, hogy a jogi szabályozás szempontjából egyre élesebben elkülönülnek a mezőgazdasági üzemektől az ún. *üzemkiegészítő szervezetek*. (1) Ebbe a körbe sorolhatóak a beszerző-értékesítő szövetkezetek (BÉSZ), a termelő-értékesítő szervezetek (TÉSZ) és a mezőgazdasági termelői csoportok (TCS). Ezen szervezetek közös jellemzője, hogy *elsődlegesen* a tagjaik érdekében működnek, nincs elkülönült céljuk a tagi gazdaságoktól, a tagsági viszonnyal rendelkezők mezőgazdasági üzemeit azok önállóságának megtartása mellett fogják össze. Értelemszerűen ezek a szervezetek az agrárüzem definíciójára figyelemmel *nem minősülnek mezőgazdasági üzemnek*. Szervezeti formájukat tekintve pedig a TÉSZ-ek és TCS-k szövetkezetként vagy jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társaságként (kft., rt.) is létrehozhatóak.

Az agrárüzem jogi formáját tekintve nem feltétlenül szinonim fogalma a *vállalatnak*, mint közgazdasági kategóriának, hiszen egy vállalaton belül több üzem(egység)ben folyhat termelő tevékenység és ezek közül nem biztos, hogy mindegyik megfelel az uniós jog szerinti, szűk értelemben vett *mezőgazdasági tevékenység* definíciójának. A mezőgazdaság családi üzemi modelljében viszont e két kategória ténylegesen egybeesik. (2) Ugyancsak nem azonosítható az agrárüzem kifejezés a *céggel* sem. A hatályos magyar jogi szabályozás szerint ugyanis a mezőgazdasági kisüzemek többnyire őstermelői, illetve kistermelői minősítés alá esnek, és esetükben törvényi definíció miatt kizárt például az egyéni vállalkozói státus létesítése (így az ún. *egyéni cégként* való bejegyzésük is a cégnyilvántartásba), míg a családi gazdálkodó a hazai szabályozás szerint *választhat*, hogy őstermelőként vagy egyéni vállalkozóként kívánja tevékenységét folytatni, tehát esetében a cég mint kategória használata nem kizárt.

A magyar és az uniós jogi szabályozást összevetve megállapítható, hogy a mezőgazdasági üzem – a gazdálkodó szervezeteket, őstermelőket és a családi gazdaságokat is beleértve – valamely *jogilag definiált vállalkozási formában működő, speciális minősítésű üzem*, melyet a *Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Hivatalnál* (MVH) megtörtént regisztrációjától kezdve különleges jogok, illetve kötelezettségek illetnek meg.

## FORRÁSMUNKÁK JEGYZÉKE

(1) Csák Cs. (szerk.) (2006): Agrárjog. Novotni Kiadó, Miskolc 511 p. – (2) Fodor L. (2005): Agrárjog: *Fejezetek a mezőgazdasági életviszonyok sajátos szabályozása köréből.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 195 p. – (3) Kovács T. (2001): A mezőgazdaság üzemi szerkezete tíz évvel a rendszerváltás után. Gazdálkodás XLV. évf. 6. sz. 44-58. pp. – (4) Menyhárd A. (2008): Dologi jog. Osiris Kiadó, Budapest 530 p. – (5) Mikó Z. (2004): Új agrárjogi alapfogalmak: a mezőgazdasági termelő, a mezőgazdasági üzem. Gazdaság és Jog XII. évf. 21-24. pp. – (6) Mikó Z. (2008): Egy termelő – egy üzem? Agrárium 18. évf. 5. sz. 6-7. pp. (7) Petrik F. (2007): Tulajdonjogunk ma HVG-ORAC Kiadó, Budapest 396 p. – (8) Roscher W. (1859): Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen. (A földművelés és a rokon őstermelések története és nemzetgazdasági rendszere) Lampel R. Könyvkereskedés, Budapest 1913. 956 p. – (9) Süveges M. (szerk.) (1995): Fejezetek az agrárjog köréből. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 320 p. – (10) Szladits K. (1933): A magyar magánjog vázlata. *Első kötet.* Grill Károly Könyvkiadó, Budapest 370 p. – (11) Székely Cs. – Takácsné Gy. K. (2008): A mezőgazdasági üzem fogalmának változása. Gazdálkodás 52. évf. 2. sz. 172-176. pp. – (12) Szűcs I. – Farkasné F. M. – Molnár J. (2003): A birtok- és üzemi struktúra mozgásának prognosztizálható irányai. Gazdálkodás XLVII. évf. 5. sz. különkiadás, 26-30. pp. – (13) Vass J. (szerk.) (1999): Agrárjog. ELTE ÁJK, Budapest 306 p.